

Horváth Csaba

„HÁT AZ, HOGY ÉLÜNK (...) HOGY NEM CSELEKEDTÜNK ROSSZAT SENKI KÁRÁRA – AZ NEM HŐSIESSÉG?”

*Szegénység és történelem a Zokogó majomban
és kortársaiban*

A 20. század második harmada végén több olyan regény jelent meg a magyar irodalomban, amely alulnézetből ábrázolta a történelmet. A 20. század eseményeit alsó perspektívából ábrázoló szövegek hagyományosan nem foglalnak el központi pozíciót a nemesi-dzsentri eredetű, kisebb részben polgári hagyományú magyar irodalomban. Ugyanakkor Fejes Endre *Rozsdatemető*, Bálint Tibor *Zokogó majom* című műve, de Konrád György távolról idekapcsolódó *A látogatója* is azon kisebbik részhez tartozik, amelyről Thomka Beáta így írt:

A hatvanas évek történetét didaktikus, moralizáló magyar regény-parabolák (Sarkadi *A gyáva*, 1961, Sánta *Az ötödik pecsét*, 1963, *Húsz óra*, 1964, *Az áruló*, 1966, Fejes *Rozsdatemető*, 1962) alakították. A realistának vélt, ábrázolásra törekvő művek olvasásmódját a kritikai elem és az elvont parabolamodell ötvözete befolyásolta. A tényirodalom, szociográfia, dokumentumpróza elvben meggyőzőbben képviselhette volna a társadalomkritikai minőséget: ez a prózavonulat azonban még szigorúbb ellenőrzés alá esett.¹

Thomka azt problematizálja, hogy az irodalomnak ez a formája parobolaszerű és kevésbé konkrét, mint a szociográfia, ugyanakkor a Thomka-tanulmány utolsó mondata éppen az etikai funkciót bizonytalanítja el: ha a „tényirodalom, szociográfia, dokumentumpróza elvben meggyőzőbben képviselhette volna a társadalomkritikai minőséget”, akkor a vizsgált művek egyfajta szelepként működhetnek. Kránicz Gábor szerint viszont a regények szövegét „alapvetően határozza meg a társadalomkritikai hangnem, mely egyértelműen befolyásolhatta megjele-

1 THOMKA Beáta, *A kívülvilág ember = A magyar irodalom történetei, 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 579–580.

nésük sikerét. A szövegek parabolái azonban olyan problémákat szó-
laltatnak meg, amelyek a mai napig aktuálisak teszik őket.”²

Tanulmányom – a posztmodern elterjedésével – a kánonban hát-
térbe szorult művek megítélésén éppen a posztmodern által preferált
nyelvfilozófia és történelemszemlélet kapcsán igyekszik enyhíteni, és ez-
által az irodalomelméleti kérdés által azt bizonyítani, hogy a vizsgált
regények sikere nem pusztán tematikájuknak köszönhető. Megköze-
lítésemben egyrészt a nyelvvel nem bíró másik megszólalási módja
felől, másrészt Hayden White-nak a stílusra alapozott történelem-
szemlélet oldaláról azt a lehetőséget vetem fel, hogy egy kontinuitásra
épülő irodalomszemléletben a vizsgált művek olyan szerzők és szö-
vegek elődei lehetnének, mint Tar Sándor kötetei, Kollár-Klemencz
László *Öreg Bandája*, Juhász Tibor *Salgó bluesa* vagy Kiss Tibor Noé
Aludnod kellene című írása.

Másrészt a vizsgált művek éppen a posztmodern történelem-
és nyelvszemlélete miatt jóval több figyelmet érdemelnek: Fejesnél
a Hábeter család, Konrádnál Bandulaék köré szerveződik a történelem,
a *Zokogó majomban* pedig az „élhetetlen család” története a történelem
nagy narrációjával párhuzamosan formálódik meg. Méghozzá
úgy, hogy e szépirodalmi szövegek – egyben White metanarrativitását
felidézve – történelemképet építenek.

Bár Fejes *Rozsdatemetője* sokáig korszakhatár volt a magyar iro-
dalomban, a hetvenes évek végétől elhalványult a recepciója; talán csak
a budapesti Katona József Színház *Rozsdatemető* 1.0, illetve 2.0 adap-
tációja hozta vissza a köztudatba. A *Zokogó majom* a magyar irodalom
erdélyi melléküzemágának családregegy-kísérleteként működött,
A látogató pedig Konrád reprezentáns műveként is a hatvanas évek
kordokumentuma lett.

A hetvenes évek végén a posztmodern ugyanolyan spéttel érte el
Magyarországot, mint a 19. században a felvilágosodás és a romantika,
vagy a Nyugat idején a szimbolizmus és a modern költészet. Bacso
Béla egy körkérdésre válaszolva azt mondta a magyar posztmodern-
ről, hogy „[m]ár maga a tény is, hogy egy, a modernizációt soha végig
nem vivő országban vitatkoznak a posztmodernről: posztmodern
jelenség”.³

2 KRÁNICZ GÁBOR, *Prózatörténetek a magyar irodalomból*, Fejes Endre: *Rozsdatemető, Bálint Tibor: Zokogó majom, Kertész Ákos: Makra*, Bárka 2011/3., <http://www.barka-online.hu/tarca/2145-kranicz-gabor-tanulmánya>

3 *Körkérdés a posztmodernről*, Medvetánc 1987/2., 233.

Am mégis a posztmodernhez tartozó subaltern elméletek vetették fel azokat a megközelítéseket, amelyek a művészet és irodalom viszonya kapcsán arra hívták fel a figyelmet, hogy a „főáramú diszkurzusokból kirekesztett emberek nem tudják képviselni érdekeiket a többségi társadalom nyelvén, mert kommunikációs szakadék tátong köztük és a főáramú társadalomban élő emberek között”.⁴ Sőt, harminc évvel később Spivak korszerűsítette a fogalmat: „[a] jelenkori kiszolgáltatottság már nem azt jelenti, hogy az ember el van szigetelve a centrumtól, hanem azt, hogy a nemzetközi kereskedelemben a munkaerőjét tulajdonként kezelik, végletesen kihasználják. Az új kiszolgáltatottság pozíció identitás nélkül, olyan hely, amelyet a hiány, az állam struktúrájához, az állampolgárság intézményeihez való hozzáférés hiánya jellemez.”⁵

A vizsgált szövegek esetében a történelmi-politikai viszonyok miatt a nemzetközi kereskedelem említése nem működik, a munkaerő tulajdonként kezelése és kihasználása azonban igen. S bár a nyomor fokozatai eltérőek a három regényben, a Spivak-idézet második része mindenképpen adekvátnak tekinthető. Jóllehet a Hábeter család tagjai kikecmeregnek a nyomorból, azonban életszínvonaluk is csak a munkaerő újratermelésére elég, és semmiképpen nem foglalja magában egy emberibb élet kereteit:

A szobát – Pék Mária elgondolása szerint – elfejezték. Deszkából húztak falat, ablakot vágtak rá és keskeny ajtót. Az utcai részen állt Taubinger főesperes ajándékbútora. Két szekrény, asztal és két éjjeliszekrény között az ágyak. Egyiken a házaspár aludt, a másikon Jani. A deszkafal tulsó oldalán, egy díványon Hajnalka és Eszter, a padlóra terített szalmaszéken pedig Gizike. [...]⁶

Konrádnál sem az éhezés, hanem a nélkülözés merül fel a szegénység viszonylatában:

B. szerény, talán kissé nyomott ember volt, nem lehetett napokon át szavát sem venni. Évek óta napi kétszáz búzászsákot emelt, egyenként nyolcvan kilogramm, huszonöt-harminc méteres úton,

4 Lásd ZSADÁNYI Edit, *Szóra bírható-e az alárendelt = Közép-Európa a komparatiztikában*, szerk. HORVÁTH Csaba – LADÁNYI István – PAPP Ágnes Klára – RITZ Szilvia – VARGA Z. Zoltán, KRE–L'Harmattan, Budapest, 2021, 78.

5 Zsadányi idézi Spivakot, *Uo.*, 80.

6 FEJES Endre, *Rozsdátemető*, Magvető, Budapest, 2018, 78.

éppen csak cigarettaszünetekkel. Munka után egy korsó sör, kettő csak szombatonként, pálinka sohasem. Megérdemelte neve napjára a kacsasültet.⁷

A vizsgált szövegek figurái gazdaságilag kívül állnak az intézményrendszereken, de átveszik annak kiüresedett nyelvi közhelyeit, így a kiüresedett nyelv az intézményrendszerhez tartozás illúzióját teremti meg. A *Rozsdatemető* végén politikai szinten olvashatjuk ennek a leleplezését:

Hát ez a rendszer a ti homlokotokat csókolja, könyörög, hogy fáradjatok el az egyetemre, legyetek orvosok, mérnökök, bírók, főművezetők, főrendőrök, főkatonák, főistennyilák, és ti előbújtatok a barakkokból, éltek ugyanúgy, mint a hörcsögök. Dzsessz, tánc, hajrá Fradi. Csak zabáltok, tömitek magatokat túrós csuszával, rántott hallal, bőfőgtök, és ágyba bújtok, kedves Hábetler elvtárs! [...] Te hogyan élsz? Keresel több mint kétezer forintot, lakásfestést vállalsz, mosol, főzöl, takarítasz, csókolgatod a fiadat. Láttál már színházat belülről? Elolvastál egyetlen könyvet is? Pedig te vagy ennek a hatalomnak a birtokosa, esztergályos főnemes, háborús mártír, hiszen a szerelmedet és a kislányodat egy kis feledékenység miatt égették el Auschwitzban.⁸

A Látogatóban a kiüresedett társadalmi szerepek kapcsolódnak össze a nyelvvel:

Minden intézményhez hozzátartozik egy lelkiállapot. Ügyfelem a cirkuszban nevet, a gőzfürdőben révedezik, a villamoson elbambul, bokszmeccsen harcias, temetőben pacifista, s így tovább. Ebbe a szobába elhossa szenvedésének néhány mintáját, fiára, lányára átörökített kudarcait. Lehet, hogy az a pillanatkép, amit én látok éveinek omlékony vakondjárataiból, megtévesztő. Tegnap megrúgták, ma már engesztelik, holnap simogatják, és én csak tegnapot látom. A pillanatképnek, bár óvatosan, mégis hitelt adok. Ha őt nem is, körülményeit megismerem.⁹

7 KONRÁD György, *A látogató*, Magvető, Budapest, 2018 (Magvető Zsebkönyvtár), 34.

8 *Uo.*, 260–261.

9 Konrád, *I. m.*, 21.

A *Zokogó majom*ban pedig a vallási extrémizmus nyelvének az átvétele nem pusztán az örületet képviseli, de egyben egy intézményrendszerhez való tartozást is feltételez:

S még később is, mikor Gonosz testvér átvezette a vénekkel a hátsó szobába, ahol ő maga lakott, hogy a nevét bevezessék a megkeresztelt gyülekezeti tagok közé, még mindig lelt vigaszt arra, hogy nem megy a fejébe a sátán elszabadulásának és újra bekövetkező tehetetlenségének titka. Az Úr talán nem arra int, hogy néha elégedj meg az igazulásra biztató sejtésekkel? Gonoszné, akinek bemutatták, Lajos arcához nyomta arcát, ajkával végigsúrolt a vendég füle mellett, és üdvözölte: „Az Úr áldjon meg!”.¹⁰

Ugyanakkor a szereplők nyelvi kompetenciája éppen a legfontosabb pillanatokban mond csődöt, hiszen nem képesek saját életüket vagy létüket megfogalmazni. A regény azoknak a nézőpontjából ábrázolja az intézményrendszert, akik csak elszenvedik a történelmet, de megfogalmazni nem tudják. A kiüresedett klisék azonban utánozzák a hivatalos nyelvet, így hőseink nyelve a barthes-i értelemben véve¹¹ kimondásra kényszerít.

Konrád könyve csak részben illik ebbe a sorba. Regényeinek főhőse, T. nem csupán a társadalomnak, de annak elnyomó struktúrájának is a része, hiszen gyámügyi tisztviselőként az alávettettekkel szemben pozicionálható. Mégis igaz rá, amit Zsadányi a *Sátántangó* kapcsán ír, miszerint:

[...] az elbeszélő mintegy a kirekesztettségben élő szereplők helyett artikulálja véleményüket, ám ezen túlmenően a kirekesztettség artikulációjának problematikussága is artikulálódik a narratív közlésmódban. Az elbeszélő valóban a szereplők helyett beszél, a mű nagy részében „kölcsonadja” a hangját a figuráknak, és átveszi az ő nézőpontjukat, ami a teljes megértés és pillanatnyi azonosulás viszonyának is tekinthető.¹²

10 BÁLINT Tibor, *Zokogó majom. Egy élbetetlen család kálváriája*, Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969, 106–107.

11 „[A] nyelv, mint az egész nyelvezet performanciája, sem nem reakció, sem nem progresszív; egészen egyszerűen fasiszta; hiszen a fasiszmus nem a kimondás megakadályozása, hanem éppen annak kikényszerítése.” Roland BARTHES, *A lecke*, ford. GYIMESI Tímea, Pompeji 1993/1–2., 146.

12 ZSADÁNYI, I. m., 81.

Ám az is nyilvánvaló, hogy „[m]iközben a történetmondó a kiszolgáltatottak, az önartikuláló lehetőségétől megfosztottak nevében beszél, az is láthatóvá válik – a szöveg vizuális terében is –, hogy már maga az ilyen beszéd is csak a másik hangot elnyomva szólalhat meg”.¹³

S ez igaz a *Zokogó majom* újságírójára is, aki családja közegéből kiemelkedve nyelvet talált környezete megjelenítésére. A fejezetek végén közölt újságcikkek sorozata azonban abba a történelmi távlatba helyezi a szereplők életét, amit csak elszenvadni tudnak, de meglátni vagy megérteni nem képesek.

A gyámügyi előadó és az újságíró döntési szabadsága is csak részleges. Konrád hőse dönthet ugyan másokról, de döntése soha nem lesz maradéktalan, sőt valójában elfogadja egy szűk levegőjű világ gyakorlati és egzisztenciális visszafogottságát. Bálint regényének újságírója is csupán munkájának és magánéletének szűk kereteit feszegetheti. Mindkettő rezignált, illúziók nélküli cselekvő figura, nem hős és nem áldozat.

- Én, kérem, nem vagyok bátor ember – kezdte, s nyomban egy kis megkönnyebbülést érzett, hogy azt mondta: kérem, s ezzel körülszigetelte azt a kicsiny helyet, ahol állt a maga idegenkedésével, mindenféle tegeződő vagy elvileg pajtáskodó megszólítás ellen.
- Harcos ember sem vagyok; inkább félénknek érzem magam, sőt vannak, akik gyávának és meghunyászkodónak tartanak...¹⁴

Konrád hőse a hatvanas évek tipikus embere, aki tudja, hogy minden cselekvése egyben megalkuvás is. Választania kell munkája céltalansága és a magánalku között. A szabadsághiány tudomásulvétele ugyanakkor a szabadság hiányos világ lehetőségeinek a legteljesebb kihasználása is. Az „egyikünk beszél, másikunk hallgat, legalább együtt vagyunk”¹⁵ zárómondat pedig mintha azt mutatná, hogy a beszélni tudó T. – a spivaki értelemben – a beszélni nem tudók oldalára áll, és így elutasítja a készen kapott nyelvet és szerepeket is.

A White által megadott, a történetírói metodológia alapját adó négy alakzat (metafora, metonímia, szinekdoché, ironia) mellett a tropologikus természetű világképek kultúraépítő kóddá is válnak.¹⁶ A múlt (és

13 *Uo.*, 81.

14 BÁLINT, *I. m.*, 580.

15 KONRÁD, *I. m.*, 233.

16 Lásd KISANTAL Tamás – SZEBERÉNYI Gábor, *Hayden White „hasznáról és káráról”. Narratológiai kibívás a történetírásban*, Aetas 2001/1., 117–120.

a jelen) alapvetően kaotikus, összefüggés nélküli, az események közötti kapcsolatot s a jelentést mindig az interpretátor vetíti bele az általa szemlélt anyagba.¹⁷ A stílus tulajdonképpen a belevetítés módja, amely a történelemhez való viszonyt, annak látásmódját meghatározza.

A vizsgált regények történelemszemléletén is ki lehetne mutatni a White-i kategóriákat. A *Metahistory* első szövegtípusában a trópus metafora. A műfaj a románc, a cselekményesítés formista, a világnézet anarchista. Különösen érdekes, hogy a *Rozsdatemető*, *A Látogató*, a *Zokogó majom* című regényeket nem egyszerűen a metaforikus olvasat mentén értékelték, de elavultságuk okát is éppen a metaforikusságban látták bele a kritikusok. Kránicz Gábor a három metaforikus címre alapozta a Fejes-regény és a *Zokogó majom* elemzését. De metafora *A látogató* is.

Ugyanakkor a vizsgált könyvek alapvető hitelét a valósággal való metonimikus érintkezés adja. A regények hitelét a hatvanas-hetvenes évek valóságával való térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezés vagy az okozati kapcsolat trópusai adják. Ahogyan a *Rozsdatemető* fogalmaz: „egymás hegyén-hátán kiselejtezett gépek, behemótkazának, felismerhetetlen szörnyszülöttek nyomódnak mélyen a fekete salakba, mázsás, penészgombás karokkal mutatnak az égbe, várják a tűzhalált”.¹⁸

Bálintnál pedig ezt a tájleírást olvashatjuk:

Esténként néha fölzengett a szomszédos udvar, székláb, tányér, agyagszilke repült át, s a kerítés mögül olyanszerű ricsaj hallatszott, mintha egy csapat férfi és nő összegabalyodva, egymást tépve-taposva fetrengene a földön, s hiába próbálna szabadulni a halomból; ez az üvöltő gomolyag hol a kapu felé gurult, hol visszairamodott az udvar mélyébe; olykor hirtelen éles sikoly vágta el a zenebonát, mintha valamelyik nőnek a nyakára léptek volna, vagy csattant a kapu, szaggatott ruhájú leány penderült ki rajta, és a melle csupaszon virított a villanyfényben; máskor egy férfit löktek az utcára, aki részegen bámult vérrel telecsurgó markába.¹⁹

17 „A történeti események láncolata akkor válik alkalmassá az értelmezésre vagy magyarázatra, ha már birtokolja egy történet (récit) koherenciáját. Ám ez nem lehet a történet (récit) koherenciája általában, merthogy ilyen nincs. Koherenciát csupán egyik vagy másik sajátos cselekményforma hordoz. Hayden WHITE, *A történelem terbe*, ford. BRAUN Róbert, Osiris, Budapest, 1997, 21.

18 FEJES, I. m., 254.

19 BÁLINT, I. m., 28.

Demény Péter szerint a „*Zokogó majom* varázsának legfőbb titka az a feszültség, amely a kisemberek valósága és álmai között húzódik”.²⁰ Mintha a valóság lenne a metonímia, egy lehetséges valóság, ami a hétköznappal tér, idő és oksági alapon érintkezik, s az álom a valósággal tartalmi-hangulati hasonlóságon alapuló bonyolultabb metafora.

White szerint a metonimikus trópus a redukcionista móddal függ össze, a cselekményesítés a tragédia, a kifejtés mechanikus/gépies, az ideológia radikális. A vizsgált regények helyzetei, a szereplők metonimikus értelmezhetősége alapján szükségszerűen performatív olvasatot hoznak létre, amely radikalizálja a világnézetet. Ebből a nézőpontból a történelemből igazságtalanul kimaradók helyzete lesz a meghatározó, nem véletlenül társítja filozófusként ehhez a csoporthoz White Marxot.

Konrád *A Látogatója* részben ebben a helyzetben van, részben a narrátor miatt a színekdoché szemlélete igaz rá. White így ír Tocqueville-ről: „liberális volt személyes politikai meggyőződésében – ezért helyeselte általában a változást, és arisztokrata, aki több forradalmat is átélt – tapasztalatból tudta, hogy nincs változás fájdalom nélkül, Tocqueville realiztikusabb attitűdöt hozott a történelmi gondolkodásába”.²¹

Az irónia mint trópus kapcsán a *Zokogó majom* hirdetéseit és újsághíreit kell megemlíteni. Ha az irónia a tudatosság azon fokát mutatja, ahol a nyelv problematikus természete maga is felismerhetővé válik,²² akkor a fejezetek végén a hivatalos nyelvhasználat és kommunikációs csatornák igazi kérdése az, hogy a hazug hivatalos nyelven vagy a nyelvtelenek által elmondható-e a történelem.

S megint csak Deményre visszautalva, a feszültség az irónia az álom és a valóság között, a „minek kellett volna történnie” és a „mi történt” között húzódik:

– Most az én szezonom jön, Böske! – mondotta, és szembetűnően bandzsáltott. – Négy levelet is kaptam, hogy szegődjem el főpincérnek Szovátán... De Tusnádon is meg van vetve az ágyam...

20 DEMÉNY Péter: „*Havas pillájú angyalok*”. Bálint Tibor újraolvasása, Forrás 2004/11., <http://www.forrasfolyoirat.hu/0411/demeny.html>

21 Because he was a Liberal in his personal political conviction (and hence welcomed change on principle) and an aristocrat who had lived through many revolutions (knew from experience that there could be no change without suffering) Tocqueville brought to his reflections on history a more realistic attitude (than did Michelet). WHITE, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1975², 225.

22 Lásd: „Irony thus represents a stage of consciousness in which the problematical nature of language itself has become recognized.” *Uo.*, 37

Vagy az Aranykakasba állok be, vagy a Három huszárba... Ahol többet égetnek, nem igaz?... Ha legombolják a három lepedőt napjára, megyek, ha nem: nuku szerződés!

Oly izgatott lett, hogy a vágya már el sem fért a szűk és füledt szobában; kinyitotta az ajtót, és zsebre tett kézzel szaladgált az eresz alatt: kabátjának két szárnya szétnyílt, ingelője kidudorodott, s miközben nekilendülve föl-fölpillantott az égre, fecskének tűnt, amely útra készül...²³

Az etikai megfontolásokon túl – miszerint nem csupán hangot kell adni a nyelvtelennek, de a saját hangján is szükséges megszólaltatni őt – a vizsgált művek tágabb perspektíváját is befolyásolja. Ha elfogadjuk, hogy a White-i tropologikus természetű világképek kultúraépítő kóddá is válnak, akkor érdekes Jacques Rancière gondolatát is játékba hozni:

„A művészet” egyes száma valójában a prezentáció terének azt a kimetszését [découpage] jelöli, mellyel a művészet egyes tárgyai művészetként lesznek azonosíthatóak. A művészet gyakorlata pedig az érzéki tapasztalat hétköznapi formáit felfüggesztő sajátos tér-idő viszonyok egyszerre materiális és szimbolikus megalkotása kapcsolja a közösség kérdéséhez, az, hogy egyszerre materiális és szimbolikus módon jön létre benne sajátos tér-idő, feszült várhozás [suspens] az érzéki tapasztalat hétköznapi formáihoz képest. A művészet nem attól lesz politikus, hogy üzeneteket és érzéseket ad át a világrendről. És nem is attól lesz politikus, ahogyan a társadalom szerkezetét, a társadalmi csoportok konfliktusait és identitását ábrázolja. A művészetet épp ezekkel a funkciókkal szemben felvett távolsága, az általa bevezetett idő és tér teszi politikussá, az, ahogyan kimetszi [découpe] az időt és benépesíti a teret.²⁴

Ezek a könyvek úgy metszik ki az időt és úgy népesítik be a teret, hogy a kimetszés a stílus miatt válik kultúraépítő kóddá, s ez a kód a konkrét szövegértelmezéseken túl az elemzés módszereit is meghatározza. Ennek a belátása teszi lehetővé, hogy a *Zokogó majom*, a *Rozsdatemető*, *A Látogató*, de a korszak más regényei annak a diskurzusnak a mentén erősödjenek meg újra, amely a gyengességüket okozta.

23 BÁLINT, I. m., 74

24 Jacques RANCIÈRE, *Malaise dans l'esthétique*, Galilée, Paris, 2007 (La philosophie en effet), 36–37.